

Knygotyra
2021, vol. 76, pp. 72–92

ISSN 0204–2061 eISSN 2345-0053
DOI: <https://doi.org/10.15388/Knygotyra.2021.76.76>

KAIMO MOKYKLOMS SKIRTAS LIETUVIŠKAS KATEKIZMAS (1795). RENGIMO APLINKYBĖS

Žavinta Sidabraitė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius, Lietuva
El. paštas zsidadabra@gmail.com

Santrauka. *Lietuviškų spaudinių, išėjusių Rytų Prūsijoje paskutinį XVIII a. dešimtmetį, bibliografija tyrėjų yra nuolat pildoma. To laikotarpio leidybines iniciatyvas vietinėmis kalbomis skatino Apšvietos saulėlydyje Prūsijos valdžios institucijų vykdytos Bažnyčios ir mokyklų reformos ir krašte tolydžio stiprėjusi regioninio partikuliarizmo ideologija. Kaip aiškėja iš naujai aptiktų archyvinių dokumentų ir jau fiksuotos bibliografinės informacijos, 1795 metais Prūsijoje buvo išleisti bent keturi pradiniam krikščioniškam ugdymui skirti leidiniai – būtent Naujasis Testamentas, giesmynas, pusiau pasaulietinis skaitinių vadovėlis Kūdikių prietelius ir kaimo mokykloms skirtas katekizmas. Naujojo Testamento ir Kūdikių prieteliaus leidimai yra fiksuoti Lietuvos bibliografijoje, o apie minimus giesmyno ir katekizmo leidimus iki šiol nieko nebuvo žinoma. Jų išleidimo aplinkybės analizuojamos straipsnyje.*

Reikšminiai žodžiai: *lietuvių raštija, lietuviški spaudiniai, Prūsija, XVIII a. pabaiga, katekizmas, Johannas Christophas von Wöllneris, Kristijonas Gotlybas Milkus (Mielcke).*

Received: 2020 09 01. **Accepted:** 2021 04 28

Copyright © 2021 Žavinta Sidabraitė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access journal distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Lithuanian Catechism for Rural Schools (1795). Circumstances of its Compilation

Summary. *Researchers constantly add new items to the bibliography of Lithuanian publications published in East Prussia in the last decade of the 18th century. The initiatives of publishing in local languages of that period were driven by the reforms of the Church and schools carried out by the Prussian authorities while the Enlightenment was coming to an end and the ideology of regional particularism was continuously growing in the country. As can be seen from newly discovered archival documents and already recorded bibliographic information, at least four publications dedicated for primary Christian education were published in Prussia in 1795, namely, the New Testament, the psalm book, the semi-secular reading textbook The Friend of Children (Kūdikių prietelius), and the catechism for rural schools. The editions of the New Testament and Kūdikių prietelius are recorded in the Lithuanian bibliography, however, nothing has been known about the mentioned editions of the psalm book and the catechism so far. The circumstances of their publishing are analysed in the article.*

Keywords: *Lithuanian writings, Lithuanian publications, Prussia, the end of 18th century, the catechism, Johann Christoph von Wöllner, Kristijonas Gotlybas Milkus (Mielcke).*

ĮVADAS

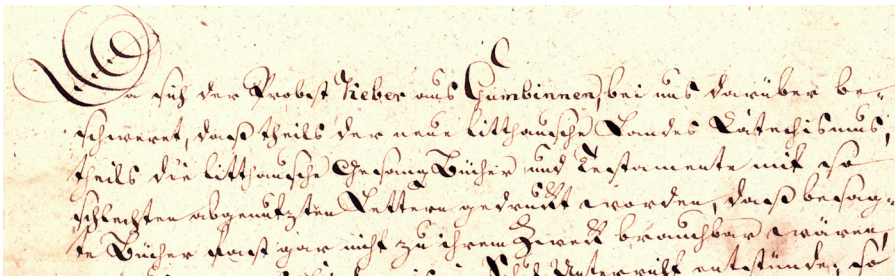
Paskutiniame XVIII a. dešimtmetyje Prūsijoje suintensyvėjo lietuviškų spaudinių leidyba. Dešimtmečio pradžioje Prūsijos liuteronų ir katalikų religinių reikalų departamento vadovo Johanno Christopho von Wöllnerio (Woellner, 1732–1800) iniciatyva Berlyno vyriausybės imtą realizuoti Bažnyčios ir ugdymo sistemos reformą regioninio partikuliarizmo idėjas puoselėję Rytų Prūsijos vyriausybės Karaliaučiuje valdininkai ir patriotiškai nusiteikę Prūsijos Lietuvos kunigai suvokė kaip palankią lietuvių kalbos vartosenos krašte įtvirtinimo, taigi ir lietuviškų spaudinių leidybos, aplinkybę.

Kaip aiškėja iš naujai aptiktų archyvinių dokumentų, 1795 metais Prūsijoje buvo išleisti bent keturi pradiniam krikščioniškam ugdymui skirti leidiniai – būtent Naujasis Testamentas, giesmynas, skaitinių vadovėlis *Kūdikių prietelius* ir kaimo mokykloms skirtas katekizmas, apie kurį lietuvių bibliografijoje nieko nebuvo žinoma. Straipsnio tikslas – remiantis archyviniais dokumentais aptarti 1795 metais išleisto katekizmo ir kitų lietuviškų leidinių išspausdinimo aplinkybes.

ARCHYVINIŲ DOKUMENTŲ DUOMENYS APIE 1795 METAIS IŠSPAUSDINTUS LIETUVIŠKUS LEIDINIUS

Valstybiniame archyve Olštynė (lenk. *Archiwum Państwowe w Olsztynie*, APO) saugomoje Hartungų spaustuvės byloje įsegti du Specialiosios bažnyčių ir mokyklų komisijos (vok. *Special Kirchen und Schulen Commission*) raštai, parengti reaguojant į Gumbinės probsto Karolio Gothardo Keberio (Karol Gotthard Keber, 1756–1835) 1795 ir 1796 metų skundus dėl lietuviškų spaudinių kokybės. Pačių Keberio skundų byloje nėra.

1795 m. spalio 26 d. rašte nurodoma, jog Keberio skųstasi dėl visiškai nudi-lusiomis literomis atspausių ir todėl sunkiai paskaitomų lietuviškų knygų: nau-jo kaimo mokykloms skirto katekizmo, giesmynų ir testamentų. Rašte sakoma, kad, anot Keberio, šių leidinių spaudos kokybė esanti tokia prasta, jog jų beveik nesą galima naudoti, dėl to trikdomas ugdymo procesas mokyklose:

1 PAV. Specialiosios bažnyčių ir mokyklų komisijos rašto dėl Karolio Gothardo Keberio skundo fragmentas, Karaliaučius, 1795-10-26. APO: Kuratorium der Albertus Universität, 1647/373, lap. 7r.

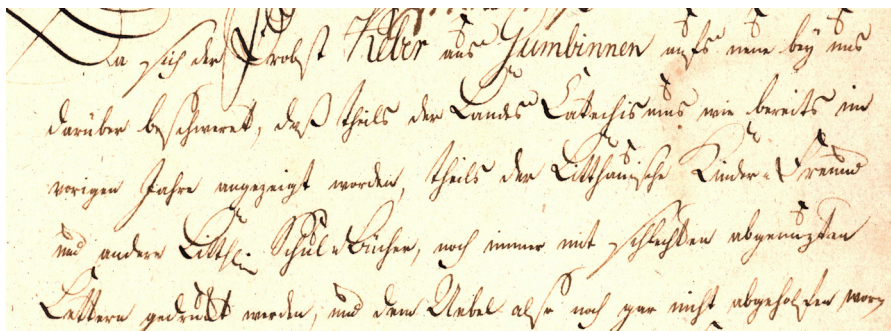
Da sich der Probft Keber aus Gumbinnen, bei uns darüber be= || fchweret, daß theils der neue liththauifche Landes Katechismus, || theils die liththauifche Gefang Bücher und Testamente mit fo || fchlechten abgenutzten Lettere gedruckt worden, daß befäg= || te Bücher faft gar nicht zu ihrem Zweck brauchbar wären, || woraus ein gros Hindernis im Schul Unterricht entftünde [...]¹ (žr. 1 pav.).

(*Vertimas*) Kadangi Gumbinės probstas Keberis mums skundėsi dėl to, jog iš dalies naujas lietuviškas kaimo katekizmas, iš dalies lietuviški giesmynai ir testamentai išspausdinti

1 *Specialiosios bažnyčių ir mokyklų komisijos raštas dėl Karolio Gothardo Keberio skundo...* Ka-
raliaučius, 1795-10-26, lap. 7r.

tokiomis blogomis, nusidėvėjusiomis raidėmis, kad minėtos knygos beveik visai negali būti pagal savo paskirtį naudojamos, ir tai tampa didele kliūtimi pamokose mokykloje...

Iš 1796 m. spalio 31 d. Komisijos rašto aiškėja, kad tais metais Keberio pakartotinai skūstasi dėl minėto kaimo mokyklų katekizmo, *Kūdikių prieteliaus* ir „kitų lietuviškų vadovėlių“ spaudos kokybės:

2 PAV. Specialiosios bažnyčių ir mokyklų komisijos rašto dėl pakartotinio Karolio Gothardo Keberio skundo fragmentas, Karaliaučius, 1796-10-31. APO: Kuratorium der Albertus Universität, 1647/373, lap. 11r.

Da sich der Probst Keber aus Gumbinnen aufs neue bey uns || darüber beschweret, daß theils der Landes Catechismus wie bereits im || vorigen Jahr angezeigt worden, theils der Litthauische Kinder=Freund || und andere Litth. Schul=Bücher, noch immer mit schlechten abgenutzten || Lettere gedru[c]kt worden [...]² (žr. 2 pav.).

(Vertimas) Kadangi Gumbinės probstas Keberis iš naujo mums skundėsi dėl to, jog iš dalies kaimo katekizmas, kaip jau buvo nurodyta praėjusiais metais, iš dalies lietuviškas Vaikų draugas ir kiti lietuviški vadovėliai vis tiek buvo išspausdinti blogomis, nusidėvėjusiomis raidėmis...

Visi keturi komisijos raštuose minimi leidiniai buvo išleisti 1795 metais. Apie Naujojo Testamento ir *Kūdikių prieteliaus* leidimus Lietuvos bibliografams buvo žinoma, o tais metais išspausdintas giesmynas ir katekizmas minimi pirmą kartą.

2 *Specialiosios bažnyčių ir mokyklų komisijos raštas dėl Karolio Gothardo Keberio skundo...* Karaliaučius, 1796-10-31, lap. 11r.

1795 metų katekizmo leidimas, be šių Specialiosios bažnyčių ir mokyklų komisijos aktų, minimas Ragainės superintendente Danieliaus Frydricho Milkaus (Daniel Friedrich Mielcke, 1739–1818) 1794-11-28 laiške, adresuotame Rytų Prūsijos provincijos ministerijai³, bei jame esančiame tikrojo slaptojo valstybės ministro, Rytų Prūsijos konsistorijos prezidento, Specialiosios bažnyčių ir mokyklų komisijos pirmininko, tarėjo Friedricho Gottfriedo von der Groebeno (1726–1799) priedaše⁴. Laiškas saugomas Prūsijos kultūros paveldo Slaptajame valstybiniame archyve Berlyne (vok. *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, GStA PK*).

Didžiausią lietuvių bendruomenės nepasitenkinimą kėlė, kaip matyti iš Komisijos raštų, naujo kaimo mokykloms skirto katekizmo leidimas. Jis pirmoje pozicijoje nurodomas abiejuose minėtuose dokumentuose.

JOHANNO CHRISTOPHO VON WÖLLNERIO VYKDYTA UGDYMO REFORMA IR REFORMUOTO KATEKIZMO ĮVEDIMAS

Naujojo katekizmo įvedimas kaimo mokyklose XVIII a. pabaigoje buvo susijęs su pokyčiais Prūsijos švietimo sistemoje. Šie pokyčiai buvo nulemti karaliaus Frydricho Vilhelmo II (Friedrich Wilhelm II, 1744–1797, valdė nuo 1786) vykdytos vadinamosios valstybės reortodoksizacijos politikos, kuria buvo siekiama sustabdyti racionalistinės Apšvietos teologijos plitimą.

Proceso ideologas ir kuratorius, kaip minėta, buvo tuometinis teisingumo ir finansų ministras bei Prūsijos liuteronų ir katalikų religinių reikalų departamento vadovas Wöllneris. Jo iniciatyva buvo parengtas ir išleistas cenzūrą sugriežtinantis 1788 m. liepos 9 d. Religijos ediktas⁵ ir įsteigtos šio edikto įgyvendinimą užtikrinti turėjusios vadinamosios Egzaminavimo komisijos (vok. *die Immediat-Examinationskommissionen*), tikrinusios kunigų ir pedagogų ištikimybę ortodoksinei liuteronybei⁶.

3 MIELCKE, Daniel Friedrich. *Prašymas Prūsijos provincijos ministerijai dėl vienalaikio vokiško ir lietuviško vadovėlių įvedimo kaimo mokyklose*. Ragainė, 1794-11-28, lap. 29r.

4 GROEBEN VON DER, Friedrich Gottfried. *Pastaba, įrašyta Danieliaus Frydricho Milkaus laiške apie verčiamą į lietuvių ir lenkų kalbas Visuotinį krikščioniško mokslo vadovėlį*. Karaliaučius, 1794-12-01, lap. 29r.

5 [WÖLLNER VON, Johann Christoph]. *Edict, die Religions-Verfassung in den Preußischen Staaten betreffend*. Berlin, 1788-07-09, 8 S. [skaitmeninė kopija]. [Žiūrėta 2020 m. spalio 19 d.]. Prieiga per internetą: <<https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/6560/0/>>.

6 Šios Wöllnerio iniciatyvos buvo nevienareikšmiškai vertinamos Prūsijos intelektualų. Su Wöllnerio įkurtu cenzūros aparatu teko susidurti ir filosofui Immanueliui Kantui, siekiant galimybės publikuoti savo veikalą *Religija vien tik proto ribose* (vok. *Die Religion innerhalb*

Naujo bendro katekizmo kaimo mokykloms įvedimas buvo minėtos valstybės reortodoksizacijos programos dalis. 1789 metais karalius Frydrichas Vilhelmas II išleido nurodymą Prūsijos mokyklose įvesti vienodą liuteronybės doktriną atitinkantį religinį ugdymą. Buvo susirūpinta apriboti iki tol galiojusią laisvę kunigams ir mokytojams savo nuožiūra rinktis vieną ar kitą valdžios aprobuotą katekizmą ir, parengus vieną visoms karalystės kaimo mokykloms privalomą katekizmo redakciją, įvesti bendrą religijos vadovėlį. Po ilgų svarstymų ir derybų naujos katekizmo redakcijos pagrindu buvo pasirinktas prieš 27 metus Vyriausiosios konsistorijos aprobuotas, karaliaus Frydricho Didžiojo privilegiją turėjęs Johanno Juliaus Heckerio (1707–1768) parengtas katekizmas *Die christliche Lehre im Zusammenhang nach der Ordnung des Heils und der Seligkeit*. Šis katekizmas ne tik buvo visuotinai žinomas, bet ir dalyje Prūsijos provincijų iki tol naudotas.

Iš Verdeno prie Eseno kilęs Heckeris buvo garsus ir įtakingas XVIII a. vidurio pedagogas, švietimo administratorius, išugdytas pietistinės Halės universiteto, kuriame studijavo teologiją, antikinę kalbą, mediciną ir gamtos mokslus, atmosferos. Baigęs Halės universitetą 1729 metais Heckeris dirbo mokytoju vienoje iš Augusto Hermano Frankės (August Hermann Francke, 1663–1727) įkurtų mokyklų. Nuo 1735 metų Heckeris ėjo kunigo ir mokyklų inspektoriaus pareigas Potsdamo našlaičių namuose. Anot liudininkų, 1738 metais jo pasakytas pamokslas taip paveikęs karalių Frydrichą Vilhelmą I, kad šis paskyręs Heckerį pirmuoju naujos Šv. Trejybės bažnyčios Berlyne kunigu (bažnyčia atidaryta 1739 metais). Dirbdamas Berlyne Heckeris įkūrė šešias keturmetes mokyklas, kuriose buvo lavinami vietiniai vaikai. 1747 metais jis įkūrė pirmąją realinę mokyklą Berlyne. Mokyklos ugdymo programa akcentavo praktinį mokymą ir reiškė atotrūkį nuo klasikinės, į humanitarines studijas orientuotos, ugdymo sistemos. Be to, Heckeris parašė vienus pirmųjų anatomijos ir fiziologijos vadovėlius bei įvadą į botaniką. 1748 metais jis įkūrė pirmą Prūsijoje mokytojų seminariją Berlyne. Heckerio veikla ir darbai turėjo didelę įtaką rengiant 1763 metų Generalinį mokyklų reglamentą, kuris, be kita ko, padėjo pagrindus valstybės išlaikomoms pradinėms mokykloms ir tapo svarbiu dokumentu vykdamant Rytų Prūsijos, taigi ir Prūsijos Lietuvos, mokyklų reformą⁷.

der Grenzen der bloßen Vernunft). Plačiau žr. PUTINAITĖ, Nerija. Rėzos filosofinė disertacija: tarp Kanto ir politikos. Iš RĖZA, Martynas Liudvikas. *Raštai*, sudarė Liucija Citavičiūtė. Vilnius, 2018, t. 3, p. 35–37; DAUGIRDAS, Kęstutis. Rėzos istorinė-kritinė hermeneutika, jos kontekstas ir konservatyvus profilis. Iš RĖZA, Martynas Liudvikas. *Raštai*, sudarė Liucija Citavičiūtė. Vilnius, 2018, t. 3, p. 65–69.

7 Johann Julius Hecker. German Educator. Iš *Encyclopedia Britannica* [interaktyvus]. [Žiūrėta 2020 m. liepos 8 d.]. Prieiga per internetą: <<https://www.britannica.com/biography/Johann-Julius-Hecker>>.

XVIII a. pabaigos švietimo reformos iniciatoriai naują Heckerio katekizmo redakciją parengti pavedė ortodoksinės liuteronybės šalininkams – teologui ir gamtininkui, Karališkosios Prūsijos mokslo draugijos nariui Johannui Esiasui Silberschlagui (1721–1791) ir teologui bei mokytojui Hermannui Danieliui Hermesui (1734–1807). 1791 m. lapkričio mėnesį mirus katekizmo atnaujinimo projektą parengusiam Silberschlagui, darbą baigė Hermesas. Jau 1792 m. sausio 19 d. Wöllneris ir Hermesas informavo karalių, kad reformuotas katekizmas yra parengtas. Leidinio, išėjusio pavadinimu *Die Christliche Lehre im Zusammenhang. Auf Allerhöchsten Befehl für die Bedürfnisse der jetzigen Zeit umgearbeitet und zu einem allgemeinen Lehrbuch in den niedern Schulen der Preußischen Lande eingerichtet*, pratarinė pasirašyta 1792 m. sausio 23 dieną⁸. Katekizmas sudarytas iš dviejų dalių. Pirmoje dalyje sudėti skyriai apie krikščionišką tikėjimą, mokymas apie Dievą, angelus ir žmones, apie išganymą, apie krikščioniškas dorybes. Dalies pabaigoje pateikiamas giesmių ir psalmių, kurias per trejus mokslo metus vaikams būtina išmokti, sąrašas – po vieną psalmę ir giesmę kas mėnesį, t. y. po 12 per metus – iš viso 36 psalmės ir 36 giesmės. Antrą katekizmo dalį sudaro penki iš Martyno Liuterio Mažojo katekizmo paimti skyriai: apie 10 Dievo įsakymų, apie krikščionišką tikėjimą, apie maldą, apie krikštą, apie altoriaus sakramentą. Pabaigoje įdėta 20 klausimų einantiems Šv. Vakarienių, Krikšto sandoros ir nuodėmių išpažinimo formulės.

REFORMUOTO KATEKIZMO ĮVEDIMO RYTŲ PRŪSIJOS KAIMO MOKYKLOSE KLIŪTYS

1792 m. liepos 12 d. buvo išleistas vyriausiojo konsistorijos prezidento, vyriausiosios mokyklų kolegijos prezidento Thomo Philippo von der Hageno (1729–1797) ir vyriausiojo konsistorijos tarėjo Karlo Franzo von Irwingo (1728–1801) pasirašytas reskriptas, kuriuo naująją katekizmo redak-

8 *Die Christliche Lehre im Zusammenhang. Auf Allerhöchsten Befehl für die Bedürfnisse der jetzigen Zeit umgearbeitet und zu einem allgemeinen Lehrbuch in den niedern Schulen der Preußischen Lande eingerichtet. Mit den wörtlich begedruckten Sprüchen.* Berlin, [1792], 110 p. [skaitmeninė kopija]. [Žiūrėta 2020 m. spalio 19 d.]. Prieiga per internetą: <<http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd18/content/pageview/2460921>>; WIGGERMANN, Uta. *Woellner und das Religionsedikt. Kirchenpolitik und kirchliche Wirklichkeit im Preußen des späten 18. Jahrhunderts.* Serija: *Beiträge zur historischen Theologie* 150, Tübingen, 2010, t. 150, p. 218 [skaitmeninė kopija]. [Žiūrėta 2020 m. spalio 16 d.]. Prieiga per internetą: <https://books.google.lt/books?id=Ppo-aQrwENkC&pg=PA206&lpg=PA206&dq=katechismus+silberschlag&source=bl&ots=WRNoa-ywSc&sig=ACFu3U32RcHnge-GX7GoTg8Tr16JEM0gBw&hl=lt&sa=X&ved=2ahUKewj9meWH_tvoAhVqkIsKHxJ6BZcQ6AEwAnoECC4QOg#v=onepage&q=katechismus%20silberschlag&f=false>.

ciją nurodyta įvesti visose Prūsijos kaimo mokyklose nuo 1792 m. Šv. Mykolo šventės, t. y. nuo rugsėjo 29 dienos, arba nuo artimiausio žiemos semestro pradžios⁹. Vis dėlto archyviniai dokumentai rodo, kad šio nurodymo, bent jau lenkiškose ir lietuviškose Prūsijos provincijose, nepavyko įgyvendinti iki pat 1795 metų.

1794 m. kovo 30 d. religinio ugdymo reikalus prižiūrėjusi komisija Berlyne savo rašte nurodė, kad bendras krašto katekizmas daugelio kunigų dar nėra įvestas. Tų pačių metų balandžio 3 dieną konsistorija įsakė mokyklų inspektoriams vėliausiai iki Joninių sudaryti diecezijų, kuriose naujasis katekizmas nėra naudojamas, sąrašą su pridėtu delsimo priežasčių paaiškinimu¹⁰. Balandžio 18 dieną paliepimas buvo pakartotas.

Reaguodama į šiuos nurodymus Rytų Prūsijos provincijos vyriausybės kanceliarija Karaliaučiuje gegužės 2 dieną parengė Specialiosios bažnyčių ir mokyklų komisijos pirmininko, tarėjo von der Groebeno pasirašytą paaiškinimą. Jame buvo teigiama, kad laikantis nuostatos, jog Prūsijos karalystėje visi vaikai turi būti mokomi iš to paties vadovėlio, naujasis vokiškas katekizmas Rytų Prūsijos provincijose negali būti pradėtas naudoti tol, kol neparengti lenkiški ir lietuviški jo vertimai:

[D]en verordnete allegemeine Landes *Catechismus* in teutfchen Sprache schon abgedru[c]kt, || aber deshalb noch nicht eingeführet || werden können, weil folcher auf zu= || gleich in das Pohlniſche und Litthauan= || ſche überſetzt werden muß, damit || in ganzen Lande nur dieſen *Catechismus* allein gebraucht werde¹¹.

(*Vertimas*) Nurodytas Visuotinis kaimo katekizmas vokiečių kalba jau yra išspausdintas, bet dar negalėjo būti įvestas, kadangi tuo pačiu metu toks [katekizmas] turi būti išverstas į lenkų ir lietuvių kalbas, kad visame krašte tik šitas katekizmas būtų naudojamas.

- 9 WIGGERMANN, Uta. *Woellner und das Religionsedikt. Kirchenpolitik und kirchliche Wirklichkeit im Preußen des späten 18. Jahrhunderts*. Serija: *Beiträge zur historischen Theologie* 150, Tübingen, 2010, t. 150, p. 219 [skaitmeninė kopija]. [Žiūrėta 2020 m. spalio 16 d.]. Prieiga per internetą: <https://books.google.lt/books?id=Ppo-aQrweNkC&pg=PA206&lpg=PA206&dq=katechismus+silberschlag&source=bl&ots=WRNoa-ywSc&sig=ACfU3U32RcHnge-GX7GoTg8Tr16JEM0gBw&hl=lt&sa=X&v-ed=2ahUKEwj9meWH_rvoAhVqklsKHXJ6BZcQ6AEwAnoECC4QOg#v=onepage&q=katechismus%20silberschlag&f=false>.
- 10 WÖLLNER VON, Johann Christoph. *Karaliaus Frydricho Vilhelmo II vardu Dvasinių reikalų departamento parašytas nurodymas dėl Visuotinio krikščioniško mokslo vadovėlio įvedimo Rytų Prūsijos provincijoje*. Berlynas, 1794-04-03, lap. 24r.
- 11 GROEBEN VON DER, Friedrich Gottfried. *Rezoliucija dėl Visuotinio krikščioniško mokslo vadovėlio įvedimo provincijoje*. Karaliaučius, 1794-05-02, lap. 25r.

Vis dėlto vyriausybė Berlyne kaip įmanydama skubino katekizmo įvedimą. Tų pačių 1794 m. spalio 8 d. į Karaliaučių buvo atsiųstas dar vienas Wöllnerio pasirašytas nurodymas, kuriuo iš Rytų Prūsijos provincijos ministerijos pareikalauta akylai stebėti, kad įsakymas įvesti naująjį katekizmą būtų įvykdytas¹². Tarėjo von der Groebeno nurodymu apie šį iš Berlyno atėjusį įsakymą lapkričio 3 dieną buvo informuotos visos Vakarų Prūsijos ir Prūsijos Lietuvos inspekcijos¹³.

Tiek lenkiškų, tiek lietuviškų apskričių vyskupai suskubo aiškintis. Išlikę minėto Danieliaus Frydricho Milkaus ir lenkiško Johannisburgo superintendente Jakobo Hambrucho (1745–1800) atsakymai datuoti ta pačia lapkričio 28 diena. Iš vieno ir kito atsakymų aišku, kad katekizmo vertimai nei į lenkų, nei į lietuvių kalbą tuo metu dar nebuvo parengti. Tiesa, Hambruchas nurodė, kad vadovėlis gali būti „greitai išverstas į lenkų kalbą“ (orig. „es bald in die Polnische Sprache überfetzt werden möge“)¹⁴. Milkus atsakė, jog vokiškas religijos vadovėlis jam pavaldžioje bažnytinėje apskrityje turėtų būti įvestas tikrai kartu su lietuvišku jo variantu:

3 PAV. Danieliaus Frydricho Milkaus prašymo Prūsijos provincijos ministerijai dėl viena laikio vokiško ir lietuviško vadovėlių įvedimo kaimo mokyklose fragmentas, Ragainė, 1794-11-28. GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, Rep. 5, Titel 15. I, Nr. 60, lap. 29r.

- 12 WÖLLNER von, Johann Christoph. *Karaliaus Frydricho Vilhelmo II vardu parašytas Dvasinių reikalų departamento nurodymas Rytų Prūsijos provincijos ministerijai akylai prižiūrėti, kad Visuotinis krikščioniško mokslo vadovėlis būtų kuo greičiau įvestas*. Berlynas, 1794-10-08, lap. 27r.
- 13 GROEBEN VON DER, Friedrich Gottfried. *Rezoliucija dėl neatidėliotino Visuotinio krikščioniško mokslo vadovėlio įvedimo Vakarų Prūsijoje ir Prūsijos Lietuvoje*. Karaliaučius, 1794-11-03, lap. 28r.
- 14 HAMBRUCH, Jakob. *Laiškas Rytų Prūsijos provincijos ministerijai dėl Visuotinio krikščioniško mokslo vadovėlio vertimo į lenkų kalbą*. Karaliaučius, 1794-11-28, lap. 34r.

[G]laubte ich wohl, daß die Einführung ||diefes Schul-Buchs, bis daßelbe auch in der *Provincial*-Sprache ans || Licht getreten, auszufetzen feyn dörfte, damit der *Religions-Un*= || terricht in einer und derselben Schule nicht nach verschiedenen || Lehrbüchern vorge[nom]en werden müßte [...] ¹⁵ (žr. 3 pav.).

(*Vertimas*) [M]anau, kad šio vadovėlio įvedimas galėtų būti pristabdytas iki tol, kol šviesa išvys vadovėlis vietine kalba, kad tikybės mokymas toje pačioje mokykloje nevyktų pagal skirtingus vadovėlius ¹⁶.

Šis Milkaus atsakymas iš esmės yra tapatus cituotam Specialiosios bažnyčių ir mokyklų komisijos pirmininko ir tarėjo von der Groebeno gegužės 2 dienos pareiškimui (žr. anksčiau). Tikėtina, kad Rytų Prūsijos kunigų ir provincijos vyriausybės Karaliaučiuje sprendimas neįvesti kaimo mokyklose vokiško katekizmo, kol nebus išspausdinti jo variantai vietos tautinių mažumų kalbomis, buvo sąmoninga laikysena, turėjusi užtikrinti vyriausybės Berlyne leidimą versti vadovėlį į lenkų ir lietuvių kalbas.

1794 metais pagaliau priimamas sprendimas rengti naujojo katekizmo variantus provincijos vietos kalbomis. Minėto von der Groebeno pasirašytame 1794 m. gegužės 2 d. rašte pažymima, kad jau duotas nurodymas katekizmą versti į abi – lenkų ir lietuvių – kalbas ¹⁷.

Vyriausybė, davusi nurodymą versti katekizmą į vietines kalbas, vertimo kaštus nurodė padengti iš kaimo mokyklų kasų. Tai aiškėja iš von der Groebeno pasirašyto Rytų Prūsijos provincijos vyriausybės kanceliarijos 1794 m. rugsėjo 8 d. rašto, kuriame nurodyta, kad katekizmo vertimo ir jo įvedimo lenkiškose ir lietuviškose mokyklose išlaidos turėtų būti dengiamos iš mokyklų kasų ¹⁸. Sunkiai besivertusioms kaimo mokyklų kasoms tai buvo sunki finansinė našta, tad ši aplinkybė, tyrėjų manymu, tapo dar viena priežastimi, stabdžiusia ir šiaip jau vėluojantį vertimo darbą bei visuotinį naujojo katekizmo įvedimą ¹⁹.

15 MIELCKE, Daniel Friedrich. *Prašymas Prūsijos provincijos ministerijai dėl vienalaikio vokiško ir lietuviško vadovėlių įvedimo kaimo mokyklose*. Ragainė, 1794-11-28, lap. 29r.

16 *Lituanistinio sąjūdžio XVIII amžiaus Prūsijoje atodangos II. Dokumentinis Milky šeimos palikimas*, parengė Birutė Triškaitė ir Žvintė Sidabraitė. Vilnius, 2019, p. 265. Vertė Lina Plaušinaitytė.

17 GROEBEN VON DER, Friedrich Gottfried. *Rezoliucija dėl Visuotinio krikščioniško mokslo vadovėlio įvedimo provincijoje*. Karaliaučius, 1794-05-02, lap. 25r.

18 GROEBEN VON DER, Friedrich Gottfried. *Rezoliucija dėl Visuotinio krikščioniško mokslo vadovėlio vertimo į lenkų ir lietuvių kalbas išlaidų apmokėjimo*. Karaliaučius, 1794-09-08, lap. 26r.

19 NEUGEBAUER, Wolfgang. *Absolutistischer Staat und Schulwirklichkeit in Brandenburg-*

CHRISTOPHO FRIEDRICHŲ HEILSBERGO
IR BROLIŲ MILKŲ BENDRADARBIAVIMAS –
REGIONINIO PARTIKULIARIZMO RAIŠKA

Nemaža dalis regioninio partikuliarizmo idėjomis persismelkusių krašto kunigų, intelektualų bei valdininkų Karaliaučiuje, tvirtindami savitą krašto tapatybę, siekė išsaugoti ir puoselėti lietuvių kalbą kaip svarbų šio savitumo dėmenį.

Tokiai aukštų Karaliaučiaus valdininkų grupei priklausė iš Ragainės kilęs Karo ir domenų rūmų Karaliaučiuje tarėjas bei mokyklų inspektorius Christophas Friedrichas Heilsbergas (1726–1807), tiesioginis Ragainės apskrities mokyklų inspektorius Danieliaus Frydricho Milkaus ir Pilkalnio bažnytinio mokytojo Kristijono Gotlybo Milkaus (Christian Gottlieb Mielcke, 1733–1807) viršininkas, palaikęs su broliais ne tik dalykinius, bet ir gana artimus asmeninius santykius.

Heilsbergas nuo 1767 metų Karaliaučiuje ėjo Karo ir domenų rūmų tarėjo, nuo 1787 metų – mokyklų inspektorius (vok. *Schulrath*) pareigas. Jo tarnyba buvo glaudžiai susijusi su Prūsijos Lietuvos reikalais. Lietuviškame krašte užaugęs Heilsbergas simpatizavo lietuviams, vertino jų kalbą ir gyvenimo būdą. Amžininkai liudijo, kad pavestą Rytų Prūsijos mokyklų priežiūrą jis vykdė su ypatingu atsidavimu, pelniusi vyriausybės Karaliaučiuje pripažinimą²⁰.

Heilsbergas, eidamas mokyklų inspektorius pareigas, neišvengiamai buvo įtrauktas į Wöllnerio vykdytą ugdymo sistemos reformą. Tai patvirtina ir 1791 metais jo parengta mokytojų darba Rytų Prūsijoje ir Lietuvoje reglamentuojanti instrukcija *Instruction für die Land=Schul=Lehrer*²¹, kurios turėjo laikytis krašto mokyklų mokytojai.

Preussen. Berlin, New York, 1985, 733 p. [skaitmeninė kopija]. [Žiūrėta 2020 m. spalio 15 d.]. Prieiga per internetą: <https://books.google.lt/books?id=c8phWEMSJEsC&printsec=frontcover&hl=lt&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false>.

20 MAINKA, Peter. *Karl Abraham von Zedlitz und Leipe (1731–1793): eine schlesischer Adliger in Diensten Friedrichs II. und Friedrich Wilhelms II. von Preussen. Quellen und Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte*, 1995, t. 8, p. 562.

21 HEILSBURG, Christoph Friedrich. *Instruction für die Land = Schul = Lehrer nebst vermiften Fragen über verschiedene Gegenstände, zur Verbefferung des Unterrichts und der Erziehungs=Anstalten in allen Land=Schulen von Ostpreußen und Litthauen*. Königsberg, 1791, 64 p. [skaitmeninė kopija]. [Žiūrėta 2020 m. spalio 16 d.]. Prieiga per internetą: <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN847542998&PHYSID=PHYS_0070&DMDID=DMDLOG_0002>.

Heilsbergas aukštai vertino Kristijono Gotlybo Milkaus lietuvių kalbos žinias ir filologinius gebėjimus, skatino ir rėmė jo lituanistinę veiklą. Palankus Heilsbergo nusistatymas senųjų krašto gyventojų ir jų kalbos atžvilgiu ypač aiškiai išsakytas prakalboje, parašytoje kaip tik Kristijono Gotlybo Milkaus parengtam lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių kalbų žodynui. Joje Heilsbergas, nepalankiai vertindamas vis primygtinesnę visuotinę germanizaciją, įrodinėjo, kad Prūsijos valstybei ne tik ne žalinga, bet didžiai naudinga išsaugoti lietuvių tautą, nes lietuvis esąs „ištikimas pilietis ir tikras kareivis“ (orig. „ein treuer Staatsbürger und sicherer Soldat“). O, norint išsaugoti tautą, būtina išsaugoti jos kalbą, „nes lietuvis kartu su savo kalba prarastų ir savo tautybę“ (orig. „daß der Littauer mit seiner Sprache, seine Nationalheit verlieren würde“)²². Bažnyčia ir mokykla, Heilsbergo įsitikinimu, esančios tos institucijos, per kurias lietuvių kalbą galima ne tik išsaugoti, bet ir puoselėti.

Heilsbergo ir Danieliaus Frydricho Milkaus patriotinės pozicijos daugeliu atvejų sutapo. Manytina, kad Danielius Frydrichas Milkus buvo ne tik vienas iš vienalaikio religijos vadovėlių vokiečių ir vietinėmis kalbomis įvedimo idėjos šalininkų, bet ir vienas iš šios nuostatos iniciatorių. Minėtame 1794 m. lapkričio 28 d. atsakyme į lapkričio 3 dienos paraginimą greičiau imti mokyklose naudoti naująjį katekizmą jis teigė dar 1794 m. pavasarį kreipęsis į „Karališkąją Didenybę, kad įsakytų kuo greičiau parengti ir lietuviškąją versiją“:

[H]abe Ew[re] König[liche] Majestaet um die baldige Veranlaßung einer liththauifchen Verfion allerunterthänigft implorire[n]²³.

Kad rūpestis užtikrinti lietuvių kalbos vartojimą viešosiose krašto institucijose – bažnyčiose ir mokyklose – buvo svarbi Milkaus asmenybinė nuostata, susijusi su šeimos puoselėta pagarba lietuvių kalbai ir vietos žmonėms, patvirtina ir kiti dokumentai.

Danielius Frydrichas Milkus ne tik palankiai vertino brolio Kristijono Gotlybo Milkaus darbą rengiant lietuviškus raštus, bet ir visokeriopai šią jo veiklą rėmė ir netgi pats prie jos prisidėjo.

22 MILKUS, Kristijonas Gotlybas. *Pilkainis*, parengė Liucija Citavičiūtė ir Juozas Girdzi-jauskas, vertė Liucija Citavičiūtė. Vilnius, 1990, p. 332, 333; HEILSBURG, C[hristoph] F[riedrich]. Dritte Vorrede. Iš MIELCKE, Christian Gottlieb. *Anfangs=Gründe einer Littauifchen Sprach=Lehre...* Königsberg, 1800, p. [27], [29].

23 MIELCKE, Daniel Friedrich. *Prašymas Prūsijos provincijos ministerijai dėl vienalaikio vokiško ir lietuviško vadovėlių įvedimo kaimo mokyklose*. Ragainė, 1794-11-28, lap. 29r.

1788 metais jis inicijavo diskusiją dėl blogos įsakų vertimo kalbos²⁴ ir kartu su broliu Kristijonu Gotlybu bei jau minėtu Ragainės probstu Karoliu Gothardu Keberiu parengė skundą Prūsijos provincijos vyriausybei Karaliaučiuje. Į tuomet atleisto oficialaus įsakų vertėjo pareigas ėjusio Christiano Ludwigo Sackersdorffo vietą buvo paskirtas Kristijonas Gotlybas Milkus²⁵.

Praėjus dešimtmečiui būtinybę, siekiant pilietinės darnos, valdžios įsakus skelbti lietuvių gimtąja kalba minėtoje prakalboje Milkaus žodynui teigė ir Heilsbergas:

Bey all seiner übergroßen Anhänglichkeit an alte Gewohnheiten, unterwirft er [der Litauer] sich neuen obrigkeitlichen Anordnungen und Gesetzen, vorzüglich, wenn sie ihm in seiner Sprache gegeben werden²⁶.

(Vertimas) Nors ir perdėtai laikydamasis savo senų įpročių, jis [lietuvis] paklūsta naujiems vresnybės potvarkiams ir įstatymams, ypač jeigu jie skelbiami jo kalba²⁷.

Šie žodžiai rodo Heilsbergą palaikius Kristijono Gotlybo Milkaus siekius 1800 metais vėl užimti oficialaus valdžios įsakų vertėjo vietą (apie tuo reikalu rašytą Milkaus laišką žr. toliau).

Danielius Frydrichas Milkus palankiai atsiliepė apie brolio darbą prie Johanno Gottlobo Heymo (1738–1788) pamokslų rinkinio vertimo ir rengimo, laikė jį „naudingu sumanymu“ ir žadėjo prie jo prisidėti, kad ir kaip mažai turįs laiko:

Mein Bruder aus Pillkallen [...] ißt aber || mit feinen liththauische Arbeiten fehr überhäuft [...]. Er war in voriger Woche bey || mir, u[nd] hat mich zu einem Mitarbeiter aufgefo[r]dert, || fo wenige Zeite ich indeffen auch habe; fo werde zu die-||fem heilfamen *Institut*, doch mit Hand anlegen²⁸ (žr. 4 pav.).

24 MIELCKE, Daniel Friedrich. *Raštas Gumbinės probstui Karoliui Gothardui Keberiuui dėl prasto karaliaus įsakų vertimo į lietuvių kalbą*. Mielkiemis, 1788-07-31, lap. 3r–3v.

25 Apie dėl įsakų vertimo kalbos kilusį ginčą ir jo rezultatus plačiau žr. SIDABRAITĖ, Ža-vinta. Prūsijos valdžios aktų vertimo į lietuvių kalbą bylos atodangos: vienos polemikos istorija. *The Reformation in the Southeast Baltic Region / Reformacija Baltijos jūros pietryčių regione, Acta Historica Klaipedensis*, Klaipėda, 2017, Nr. 35, p. 229–251.

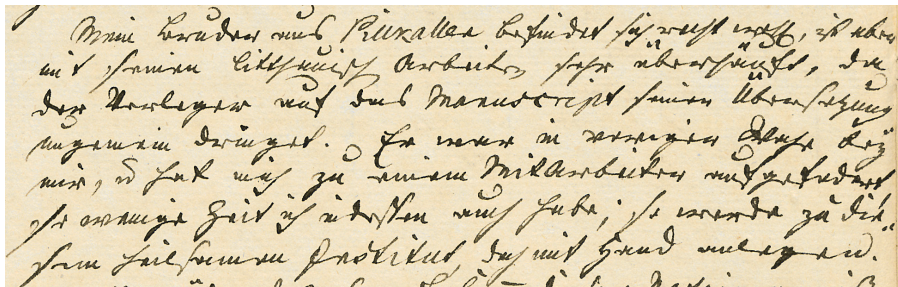
26 HEILSBURG, C[hristoph] F[riedrich]. Dritte Vorrede. Iš MIELCKE, Christian Gottlieb. *Anfangs=Gründe einer Littauischen Sprach=Lehre...* Königsberg, 1800, p. [26].

27 MILKUS, Kristijonas Gotlybas. *Pilkainis*, parengė Liucija Citavičiūtė ir Juozas Girdzijauskas, vertė Liucija Citavičiūtė. Vilnius, 1990, p. 332, 331.

28 MIELCKE, Daniel Friedrich. *Laiškas Karo ir domenų rūmų tarėjui Christophui Friedrichui Heilsbergui dėl įvairių tarnybinių reikalų*. Ragainė, 1799-03-11, lap. 1v.

(Vertimas) Mano pilkalniškis brolis [...] yra labai perkrautas savo lietuviškais darbais [...].

Praėjusią savaitę jis buvo pas mane ir pakvietė į bendradarbius; kad ir kiek mažai šiuo tarpu turiu laiko, vis dėlto šiam naudingam susivienijimui ištiesiu ranką.

4 PAV. Danieliaus Frydricho Milkaus laiško Karo ir domenų rūmų tarėjui Christophui Friedrichui Heilsbergui dėl įvairių tarnybinių reikalų fragmentas, Ragainė, 1799-03-11. GStA PK: XX. HA Rep. 5, Titel 22. I, Nr. 13, lap. 1v.

Pažadą pagelbėti broliui Danielius Frydrichas įvykdė: 1800 metais išėjusiame pamokslų rinkinyje *Miszknogos* yra įdėti keturi jo versti Heymo pamokslai²⁹.

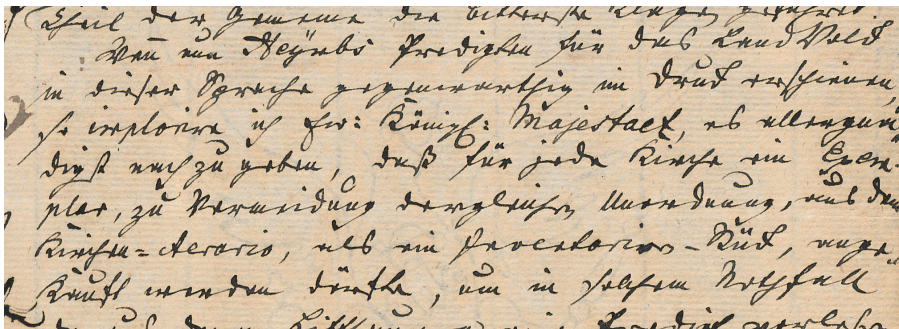
Be to, Danielius Frydrichas Milkus rūpinosi, kiek leido jo pareigos, postilės sklaida. Tai aiškėja iš 1800 m. rugsėjo 28 d. laiško, kuriame jis prašo karaliaus leisti kiekvienai provincijos bažnyčiai iš savo lėšų įsigyti lietuvišką pamokslų rinkinį, kad, netikėtai susirgus kunigui ir jį pavaduoti galinčiam kitam bažnyčios tarnautojui, lietuvių bendruomenė neliktų be tinkamo lietuviško pamokslo:

Wen[n] nun *Heÿmbs* Predigten für das LandVolk |[...] gegenwarthig im Druck erfchienen, || fo *implorire* ich Ew[re] Königl[iche] *Majestaet*, es allernä= || digft nach zu geben, daß für jede Kirche ein *Exem-* || *plar* [...], aus dem || Kirchen=*Aerario*, als ein *Inventorien*-Stück, ange= || kauft werden dörfte, um in folchem Nothfall || daraus denen Litthauern eine Predigt vorlefen || laßen zu kön[n]en³⁰ (žr. 5 pav.).

29 Apie rinkinio rengimo aplinkybes ir struktūrą plačiau žr. SIDABRAITĖ, Žavinta. *Kristijonas Gotlybas Milkus. Gyvenimas ir literatūrinė veikla*. Vilnius, 2006, p. 136–171; SIDABRAITĖ, Žavinta. Kristijonas Donelaitis ir Kristijonas Gotlybas Milkus: kūrėjas ir jo riteris. *Senoji Lietuvos literatūra. Naujaisi lituanistikos atradimai ir šiuolaikinė vaizduotė*. Vilnius, 2014, Nr. 37, p. 244–251.

30 MIELCKE, Daniel Friedrich. *Prašymas Prūsijos provincijos ministerijai Karaliaučiuje dėl Kristijono Gotlybo Milkaus parengto Johanno Gottlobo Heimo postilės vertimo Mišknogos platinimo*. Ragainė, 1800-09-28, lap. 1r.

(Vertimas) Kadangi šia kalba kaip tik buvo išspausdintas Heimo pamokslų rinkinys, skirtas kaimo žmonėms, maldauju Jūsų Karališkąją Didenybę leisti, kad kiekviena bažnyčia [...] iš savo lėšų galėtų įsigyti po vieną knygos egzempliorių ir įtrauktų jį į bažnyčios inventorių, kad ištikus tokiam kraštutiniam atvejui lietuviams iš jos būtų galima paskaityti pamokslą³¹.

5 PAV. Danieliaus Frydricho Milkaus prašymo Prūsijos provincijos ministerijai Karaliaučiuje dėl Kristijono Gotlybo Milkaus parengto Johanno Gottlobo Heimo postilės vertimo *Mišknygos* platinimo fragmentas, Ragainė, 1800-09-28. GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 37 f, Nr. 24, lap. 1r.

Palanki ministro Christopho Albrechto von Ostau (1735–1805) rezoliucija, nurodanti kiekvienai bažnyčiai įsigyti šiuos pamokslų rinkinius³², rodo Milkaus autoritetą, atskleidžia vieną iš lietuviško spaudinio platinimo schemų ir paaiškina palyginti lengvą ir greitą tiražo išplitimą, atnešusį Heringo ir Haberlando spaustuvei pelno.

GALIMAS REFORMUOTO KATEKIZMO Į LIETUVIŲ KALBĄ VERTĖJAS

Keltina prielaida, kad autoritetingas lietuvių vyskupas Danielius Frydrichas Milkus ir Prūsijos Lietuvos mokyklomis ypač rūpinęsis inspektorius Christophas Friedrichas Heilsbergas, turėję galimybę bent jau pasiūlyti katekizmo į lietuvių kalbą vertėją, galėjo nurodyti Kristijono Gotlybo Milkaus kandida-

31 *Lituanistinio sąjūdžio XVIII amžiaus Prūsijoje atodangos II. Dokumentinis Milkų šeimos palikimas*, parengė Birutė Triškaitė ir Žavinta Sidabraitė. Vilnius, 2019, p. 276. Vertė Lina Plaušinaitytė.

32 OSTAU VON, Christoph Albrecht. *Rezoliucija dėl Danieliaus Frydricho Milkaus prašymo Prūsijos provincijos ministerijai Karaliaučiuje dėl Kristijono Gotlybo Milkaus parengto Johanno Gottlobo Heimo postilės vertimo *Mišknygos* platinimo*. Karaliaučius, 1800-10-08, lap. 1r.

tūrą. Žinant, kaip aukštai Heilsbergas vertino Kristijono Gotlybo Milkaus lietuvių kalbos žinias ir filologinius gebėjimus, neatmestina prielaida, kad jo įtaka Karaliaučiaus valdžios sluoksniuose galėjo lemti, jog katekizmo vertimas buvo atiduotas, galbūt taip pat Heilsbergo siūlymu, mokykloms skirtą Friedricho Eberhardo von Rochowo vadovėlį *Kūdikių draugas* (vok. *Der Kinderfreund*) išverstusiam Kristijonui Gotlybui Milkui. Juo labiau, kad pats Kristijonas Gotlybas Milkus 1800 m. birželio 26 d. prašyme skirti jį oficialiuoju valdžios įsakų vertėju nurodė išvertęs „keletą mokyklinių ir kitų ugdomųjų knygelių“ (vok. die mancherley Schul= und || andere Erbauungs=Bücher)³³. Nenuostabu, kad 1800 metais Milkaus jau ne itin siekta viešinti tikslų knygelės pavadinimą, mat po karaliaus Frydricho Vilhelmo II mirties katekizmo leidimą kuravęs Wöllneris pakliuvo karaliaus įpėdinio Frydricho Vilhelmo III (Friedrich Wilhem III, 1770–1840, valdė nuo 1797) nemalonėn. Wöllnerio iniciatyva vykdyta reortodoksizacijos programa buvo sustabdyta, jis pats atstatydingtas iš visų postų ir išleistas į pensiją.

Manytina, kad naujasis katekizmas mokyklose, jei ir buvo spėtas įvesti, naudotas gana trumpą laiką. Prasta spaudos kokybė ir menkas paplitimas veikiausiai lėmė tai, kad šiandien nežinome nė vieno 1795 metais išspausdinto reformuoto katekizmo egzemplioriaus.

KITI 1795 METAIS IŠLEISTI LIETUVIŠKI SPAUDINIAI

Du iš kitų trijų Specialiosios bažnyčių ir mokyklų komisijos raštuose minimų lietuviškų leidinių lietuvių bibliografams buvo žinomi.

1. Keberio skunde minėti „testamentai“ – tai veikiausiai Biblijos leidimo privilegiją turėjusios Kanterių spaustuvės³⁴ leidinio, sudaryto iš anksčiau Adomo Frydricho Šimelpenigio (Adam Friedrich Schimmelpfennig, 1699–1763) parengtų knygų, 1795 metų perspaudas. Konvoliutą sudarė Naujasis Testamentas ir kartu su juo įrištos Dovydo psalmės su pridėtomis dviem pirmosiomis – Pradžios ir Išėjimo – Senojo Testamento knygomis. Šiandien žinomas vienintelis šio leidimo egzempliorius saugomas Valstybinėje Prūsijos kultūros paveldo bibliotekoje Berlyne³⁵.

33 MIELCKE, Christian Gottlieb. *Prašymas Rytų Prūsijos provincijos ministerijai Karaliaučiuje dėl oficialiojo karaliaus įsakų vertėjo į lietuvių kalbą vietos*. Pilkalnis, 1800-06-26, lap. 51v.

34 KAUNAS, Domas. *Mažosios Lietuvos knyga. Lietuviškos knygos raida 1547–1940*. Vilnius, 1996, p. 53–54.

35 *Naujas Testamentas mūsų Pono bey Issgannytojo Jėzaus Kristaus...* Karaliaučius, 1795. Leidinį

2. Dokumente minimas vadovėlis *Vaikų draugas (Der Kinderfreund)* buvo tais pačiais 1795 metais Hartungų spaustuvėje išėjęs *Kūdikių prietelius* – garsaus vokiečių pedagogo Friedricho Eberhardo von Rochowo vadovėlio vienos iš XVIII a. pabaigoje Karaliaučiuje išėjusios vokiškos redakcijos vertimas, atliktas Kristijono Gotlybo Milkaus³⁶.
3. Apie Bažnyčių ir mokyklų komisijos rašte minimą, tikėtina, taip pat 1795 metais išspausdintą lietuviško giesmyno leidimą kol kas galima daryti tik prielaidą, kad tai galėtų būti dar vienas, iki šiol Lietuvos bibliografijoje nefiksuotas oficialiojo giesmyno leidimas. Prūsijos kultūros paveldo bibliotekoje Berlyne aptiktas Hartungų spaustuvėje išleisto giesmyno egzempliorius, kurio tituline puslapyje leidimo data nenurodyta. Giesmynas įrištas kartu su 1797 metais išspausdintu Danieliaus Kleino maldynu, pagal kurio leidimo metus nurodoma ir giesmyno spausdinimo data³⁷. Vis dėlto neatmestina prielaida, kad giesmynas galėjo būti perspausdintas ir anksčiau, t. y. 1795 metais, mat kaip tik tuo metu lietuvių bendruomenėje itin jaustas giesmyno trūkumas.

Išvados

Du Valstybiniame archyve Olštynė (*Archiwum Państwowe w Olsztynie, APO*) saugomi Specialiosios bažnyčių ir mokyklų komisijos raštai (1795-10-25 ir 1796-10-31), rašyti reaguojant į Gumbinės probsto Karolio Gothardo Keberio skundus dėl blogos lietuviškų leidinių spaudos kokybės, teikia duomenų apie 1795 metais išėjusius du iki šiol Lietuvos bibliografijoje nefiksuotus leidinius – giesmyną ir katekizmą.

parengė Adomas Frydrichas Šimelpenis (egzempliorius: StB PK B Bx 1245). Kartu be atskiro antraštinio lapo išleistos Dovydo psalmės ir 1 ir 2 Mozės knygos (Nacionalinės bibliografijos duomenų bankas [interaktyvus]. [Žiūrėta 2020 m. rugsėjo 9 d.]. Prieiga per internetą: <<https://nbd.b.libis.lt/showRecordDetails.do?recordNum=13&biId=808616&catalog=false&resId=&previewUrl=undefined&epaveldas=f>>; *Lietuvos TSR bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba*. T. 1. 1547–1861: *papildymai*. Vilnius, 1990, p. 68–69, jr. nr. 1109a, 1111a-b). Apie įrišimą ir egzemplioriaus būklę žr. ŠINKŪNAS, Mindaugas. Lietuviškos XVI–XVII amžiaus knygos Prūsijos kultūros paveldo fonde Berlyne. *Archivum Lithuanicum*, Vilnius, 2007, Nr. 9, p. 409.

- 36 Apie spėjamus šaltinius, leidinio genezę ir struktūrą plačiau žr. SIDABRAITĖ, Žavinta. Dar kartą apie *Kūdikių prietelius* išleidimo aplinkybes. *Archivum Lithuanicum*, Vilnius, 2010, Nr. 12, p. 121–132; SIDABRAITĖ, Žavinta. Skaitinių vadovėlis *Kūdikių priedelius*. Iš *Kūdikių prietelius. Skaitinių vadovėlis*, parengė Žavinta Sidabraitė. Klaipėda, 2015, p. 680–713. Leidinio faksimilė ir perrašai publikuoti *Kūdikių prietelius. Skaitinių vadovėlis*, parengė Žavinta Sidabraitė. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2015, p. 8–679.
- 37 ŠINKŪNAS, Mindaugas. Lietuviškos XVI–XVII amžiaus knygos Prūsijos kultūros paveldo fonde Berlyne. *Archivum Lithuanicum*, Vilnius, 2007, Nr. 9, p. 409–411.

Raštuose minimas 1795 metų katekizmo leidimas buvo susijęs su amžiaus pabaigoje Prūsijoje vykdyta valstybės grąžinimo prie ortodoksinės liuteronybės programa ir tuo tikslu pradėta religinio ugdymo reforma. Vokiškas katekizmo variantas buvo parengtas ir išleistas pačioje 1792 m. pradžioje, į lenkų ir lietuvių kalbas imtas versti 1794 metais. Lenkiškų ir lietuviškų parapijų kunigai, tarp jų ir Ragainės superintendantas Danielius Frydrichas Milkus, dėsė krašte įvesti vokišką naujojo katekizmo redakciją, kol nebuvo parengti vadovėlio vertimai į vietines kalbas. Šią vietos kunigų poziciją palaikė ir Rytų Prūsijos vyriausybė Karaliaučiuje.

Karo ir domenų rūmų Karaliaučiuje tarėjas bei Rytų Prūsijos mokyklų inspektorius Christophas Friedrichas Heilsbergas palaikė glaudžius dalykinius ir asmeninius santykius su Danieliumi Frydrichu ir Kristijonu Gotlybu Milkais, aktyviai rėmė pastarojo lituanistinę veiklą. Galima kelti prielaidą, kad įtakingasis globėjas galėjo pasirūpinti, jog užsakymas versti į lietuvių kalbą naująjį katekizmą atitektų būtent Kristijonui Gotlybui Milkui.

Šaltiniai ir literatūra

Šaltiniai

1. GROEBEN von der, Friedrich Gottfried. *Rezoliucija dėl neatidėliotino Visuotinio krikščioniško mokslo vadovėlio įvedimo Vakarų Prūsijoje ir Prūsijos Lietuvoje*. Karaliaučius, 1794-11-03. GStA PK: XX. HA Hist. StA, Rep. 5, Titel 15. I, Nr. 60, lap. 28r.
2. GROEBEN von der, Friedrich Gottfried. *Rezoliucija dėl Visuotinio krikščioniško mokslo vadovėlio įvedimo provincijoje*. Karaliaučius, 1794-05-02 (nuorašas). GStA PK: XX. HA Hist. StA, Rep. 5, Titel 15. I, Nr. 60, lap. 25r.
3. GROEBEN von der, Friedrich Gottfried. *Rezoliucija dėl Visuotinio krikščioniško mokslo vadovėlio vertimo į lenkų ir lietuvių kalbas išlaidų apmokėjimo*. Karaliaučius, 1794-09-08. GStA PK: XX. HA Hist. StA, Rep. 5, Titel 15. I, Nr. 60, lap. 26r.
4. GROEBEN von der, Friedrich Gottfried. *Pastaba, įrašyta Danieliaus Frydricho Milkaus laiške apie verčiamą į lietuvių ir lenkų kalbas Visuotinį krikščioniško mokslo vadovėlį*. Karaliaučius, 1794-12-01. GStA PK: XX. HA Hist. StA, Rep. 5, Titel 15. I, Nr. 60, lap. 29r. Rezoliucijos faksimilė, perrašas ir vertimas publikuoti *Lituanistinio sąjūdžio XVIII amžiaus Prūsijoje atodangos II. Dokumentinis Milkų šeimos palikimas*, parengė Birutė Triškaitė ir Žvinta Sidabraitė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, p. 262–265.
5. HAMBRUCH, Jakob. *Laiškas Rytų Prūsijos provincijos ministerijai dėl Visuotinio krikščioniško mokslo vadovėlio vertimo į lenkų kalbą*. Karaliaučius, 1794-11-28. GStA PK: XX. HA Hist. StA, Rep. 5, Titel 15. I, Nr. 60, lap. 34r.
6. HEILSBERG, C[hristoph] F[riedrich]. Dritte Vorrede. Iš MIELCKE, Christian Gottlieb. *Anfangs=Gründe einer Littauifchen Sprach=Lehre, worinn zwar die von dem jüngern Ruhig ehemals herausgegebene Grammatik zum Grunde gelegt, aber mit starken Zufätzen und neuen Ausarbeitungen verbessert und vermehrt worden von Christian Gottlieb Mielcke, Cantor in Pillkallen*. Königsberg: Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey, 1800, p. [23–30].

7. *Lituanistinio sąjūdžio XVIII amžiaus Prūsijoje atodangos II. Dokumentinis Milų šeimos palikimas*, parengė Birutė Triškaitė ir Žavinta Sidabraitė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019.
8. MIELCKE, Christian Gottlieb. *Prašymas Rytų Prūsijos provincijos ministerijai Karaliaučiuje dėl oficialiojo karaliaus įsakų vertėjo į lietuvių kalbą vietos*. Pirkalnis, 1800-06-26. GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 22 a, Nr. 3, Bd. 2, lap. 51r–51v. Prašymo faksimilė, perrašas ir vertimas publikuoti *Lituanistinio sąjūdžio XVIII amžiaus Prūsijoje atodangos II. Dokumentinis Milų šeimos palikimas*, parengė Birutė Triškaitė ir Žavinta Sidabraitė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, p. 236–241.
9. MIELCKE, Daniel Friedrich. *Laiškas Karo ir domenų rūmų tarėjui Christophui Friedrichui Heilsbergui dėl įvairių tarnybinių reikalų*. Ragainė, 1799-03-11. GStA PK: XX. HA Rep. 5, Titel 22. I, Nr. 13, lap. 1r–1v, 3r–3v.
10. MIELCKE, Daniel Friedrich. *Prašymas Prūsijos provincijos ministerijai dėl viena laikio vokiško ir lietuviško vadovėlių įvedimo kaimo mokyklose*. Ragainė, 1794-11-28. GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, Rep. 5, Titel 15. I, Nr. 60, lap. 29r. Prašymo faksimilė, perrašas ir vertimas publikuoti *Lituanistinio sąjūdžio XVIII amžiaus Prūsijoje atodangos II. Dokumentinis Milų šeimos palikimas*, parengė Birutė Triškaitė ir Žavinta Sidabraitė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, p. 262–265.
11. MIELCKE, Daniel Friedrich. *Prašymas Prūsijos provincijos ministerijai Karaliaučiuje dėl Kristijono Gotlybo Milkaus parengto Johanno Gottlobo Heimo postilės vertimo Mišknųgros platinimo*. Ragainė, 1800-09-28. GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 37 f, Nr. 24, lap. 1r. Prašymo faksimilė, perrašas ir vertimas publikuoti *Lituanistinio sąjūdžio XVIII amžiaus Prūsijoje atodangos II. Dokumentinis Milų šeimos palikimas*, parengė Birutė Triškaitė ir Žavinta Sidabraitė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, p. 273–277.
12. MIELCKE, Daniel Friedrich. *Raštas Gumbinės probstui Karoliui Gothardui Keberui dėl prasto karaliaus įsakų vertimo į lietuvių kalbą*. Mielkiemis, 1788-07-31. GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 22 a, Nr. 3, lap. 3r–3v. Rašto faksimilė, perrašas ir vertimas publikuoti *Lituanistinio sąjūdžio XVIII amžiaus Prūsijoje atodangos II. Dokumentinis Milų šeimos palikimas*, parengė Birutė Triškaitė ir Žavinta Sidabraitė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, p. 256–261.
13. OSTAU von, Christoph Albrecht. *Rezoliucija dėl Danieliaus Frydricho Milkaus prašymo Prūsijos provincijos ministerijai Karaliaučiuje dėl Kristijono Gotlybo Milkaus parengto Johanno Gottlobo Heimo postilės vertimo Mišknųgros platinimo*. Karaliaučius, 1800-10-08. GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 37 f, Nr. 24, lap. 1r. Rezoliucijos faksimilė, perrašas ir vertimas publikuoti *Lituanistinio sąjūdžio XVIII amžiaus Prūsijoje atodangos II. Dokumentinis Milų šeimos palikimas*, parengė Birutė Triškaitė ir Žavinta Sidabraitė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, p. 273–277.
14. *Specialiosios bažnyčių ir mokyklų komisijos raštas dėl Karolio Gothardo Keberio skundo dėl blogos lietuviškų spaudinių kokybės*. Karaliaučius, 1795-10-26. APO: Kuratorium der Albertus Universität, 1647/373, lap. 7r.
15. *Specialiosios bažnyčių ir mokyklų komisijos raštas dėl pakartotinio Karolio Gothardo Keberio skundo dėl blogos lietuviškų spaudinių kokybės*. Karaliaučius, 1796-10-31. APO: Kuratorium der Albertus Universität, 1647/373, lap. 11r.
16. WÖLLNER von, Johann Christoph. *Karaliaus Frydricho Vilhelmo II vardu Dvasinių reikalų departamento parašytas nurodymas dėl Visuotinio krikščioniško mokslo vadovėlio įvedimo Rytu*

Prūsijos provincijoje. Berlynas, 1794-04-03. GStA PK: XX. HA Hist. StA, Rep. 5, Titel 15. I, Nr. 60, lap. 24r.

17. WÖLLNER von, Johann Christoph. *Karaliaus Frydricho Vilhelmo II vardu parašytas Dvasinių reikalų departamento nurodymas Rytų Prūsijos provincijos ministerijai aklai prižiūrėti, kad Visuo-tinis krikščioniško mokslo vadovėlis būtų kuo greičiau įvestas*. Berlynas, 1794-10-08. GStA PK: XX. HA Hist. StA, Rep. 5, Titel 15. I, Nr. 60, lap. 27r.

Literatūra

18. DAUGIRDAS, Kęstutis. Rėzos istorinė-kritinė hermeneutika, jos kontekstas ir konservatyvus profilis. Iš RĖZA, Martynas Liudvikas. *Raštai*, sudarė Liucija Citavičiūtė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2018, t. 3, p. 63–80.
19. *Die Christliche Lehre im Zusammenhang. Auf Allerhöchsten Befehl für die Bedürfnisse der jetzi-gen Zeit umgearbeitet und zu einem allgemeinen Lehrbuch in den niedern Schulen der Preußischen Lande eingerichtet. Mit den wörtlich begedruckten Sprüchen*. Mit Königl. Preuß. Allergnä-digstem ausschließendem Privilegium. Im Verlage bei G. Reimer in Berlin, [1792], 110 p. [skaitmeninė kopija]. [Žiūrėta 2020 m. spalio 19 d.]. Prieiga per internetą: <<http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd18/content/pageview/2460921>>.
20. HEILSBURG, Christoph Friedrich. *Instruction für die Land = Schul = Lehrer nebst vermiften Fragen über verschiedene Gegenstände, zur Verbefferung des Unterrichts und der Erziehungs- = Anstalten in allen Land = Schulen von Ostpreußen und Lithauen. Mit Bewilligung Einer Königl. Preuß. Special = Kirchen = und Schul = Commiffion*. Königsberg: Im Verlag der Königl. Preuß. Hofbuchdruckerey, bey G. L. Hartung, 1791, 64 p. [skaitmeninė kopija]. [Žiūrėta 2020 m. spalio 16 d.]. Prieiga per internetą: <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkan-sicht?PPN=PPN847542998&PHYSID=PHYS_0070&DMDID=DMDLOG_0002>.
21. Johann Julius Hecker. German Educator. Iš *Encyclopedia Britannica* [interaktyvus]. [Žiūrėta 2020 m. liepos 8 d.]. Prieiga per internetą: <<https://www.britannica.com/biography/Johann-Julius-Hecker>>.
22. KAUNAS, Domas. *Mažosios Lietuvos knyga. Lietuviškos knygos raida 1547–1940*. Vilnius: Baltos lankos, 1996, 764 p. ISBN 9986-813-28-X.
23. *Kūdikų prietelius. Skaitinių vadovėlis*, parengė Žavinta Sidabraitė. Klaipėda: Klaipėdos uni-versiteto leidykla, 2015, 743 p.
24. *Lietuvos TSR bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba*. T. 1. 1547–1861: *papildymai*. Vilnius: Mintis, 1990, 151 p.
25. *Lituanistinio sąjūdžio XVIII amžiaus Prūsijoje atodangos II. Dokumentinis Milkų šeimos pali-kimas*, parengė Birutė Triškaitė ir Žavinta Sidabraitė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, 284 p.
26. MAINKA, Peter. *Karl Abraham von Zedlitz und Leipe (1731–1793): eine schlesischer Adliger in Diensten Friedrichs II. und Friedrich Wilhelms II. von Preussen. Quellen und Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte*. Duncker & Humblot, 1995, t. 8, 718 p. ISBN 10: 3428083784 / ISBN 13: 9783428083787.
27. MILKUS, Kristijonas Gotlybas. *Pilkainis*, parengė Liucija Citavičiūtė ir Juozas Girdzijauskas, vertė Liucija Citavičiūtė. Vilnius: Vaga, 1990, 277 p.
28. *Nacionalinės bibliografijos duomenų bankas* [interaktyvus]. [Žiūrėta 2020 m. rugsėjo 9 d.]. Prieiga per internetą: <<https://nldb.libis.lt/showRecordDetails.do?recordNum=13&biId=808616&catalog=false&resId=&previewUrl=undefined&epaveldas=f>>.

29. *Naujas Testamentas mūsų Pono bey Issgannytojo Jėzaus Kristaus: lietuviszkay su kiekvieno perskyrimo trūmpu praneszimmu ir reikalingu paženklinnimu tū paczū zodziū, kittose perskyrimose randamujū*, Karalauzujė: pardūdama pas Danielą Kristupą Kanteri, 1795, [2], 372, [2]; 96; 8 p.
30. NEUGEBAUER, Wolfgang. *Absolutistischer Staat und Schulwirklichkeit in Brandenburg-Preussen*. Berlin, New York: Walter de Gruyter & Co, 1985, 733 p. ISBN: 978-3-11-009920-1 [skaitmeninė kopija]. [Žiūrėta 2020 m. spalio 15 d.]. Prieiga per internetą: <https://books.google.lt/books?id=c8phWEMSJEsC&printsec=frontcover&chl=lt&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false>.
31. PUTINAITĖ, Nerija. Rėzos filosofinė disertacija: tarp Kanto ir politikos. Iš RĖZA, Martynas Liudvikas. *Raštai*, sudarė Liucija Citavičiūtė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2018, t. 3, p. 29–62.
32. SIDABRAITĖ, Žavinta. Dar kartą apie *Kūdikių prieteliaus* išleidimo aplinkybes. *Archivum Lithuanicum*, Vilnius, 2010, Nr. 12, p. 121–132.
33. SIDABRAITĖ, Žavinta. Kristijonas Donelaitis ir Kristijonas Gotlybas Milkus: kūrėjas ir jo riteris. *Senoji Lietuvos literatūra. Naujausi liuanistikos atradimai ir šiuolaikinė vaizduotė*, Vilnius, 2014, Nr. 37, p. 235–256.
34. SIDABRAITĖ, Žavinta. *Kristijonas Gotlybas Milkus. Gyvenimas ir literatūrinė veikla*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, 227 p. ISSN 1392-4982. ISBN 978-9955-698-28-9.
35. SIDABRAITĖ, Žavinta. Prūsijos valdžios aktų vertimo į lietuvių kalbą bylos atodangos: vienos polemikos istorija. *The Reformation in the Southeast Baltic Region / Reformacija Baltijos jūros pietryčių regione, Acta Historica Klaipedensis*, Klaipėda, 2017, Nr. 35, p. 229–251.
36. SIDABRAITĖ, Žavinta. Skaitinių vadovėlis *Kūdikių priedelius*. Iš *Kūdikių prietelius. Skaitinių vadovėlis*, parengė Žavinta Sidabraitė. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2015, p. 680–713.
37. ŠINKŪNAS, Mindaugas. Lietuviškos XVI–XVII amžiaus knygos Prūsijos kultūros paveldo fonde Berlyne. *Archivum Lithuanicum*, Vilnius, 2007, Nr. 9, p. 387–415.
38. WIGGERMANN, Uta. *Woellner und das Religionsedikt. Kirchenpolitik und kirchliche Wirklichkeit im Preußen des späten 18. Jahrhunderts*. Serija: *Beiträge zur historischen Theologie* 150, Tübingen: Morh Siebeck, 2010, t. 150, 640 p. ISBN 978-3-16-150186-9. ISSN 0340-6741 [skaitmeninė kopija]. [Žiūrėta 2020 m. spalio 16 d.]. Prieiga per internetą: <https://books.google.lt/books?id=Ppo-aQrwENkC&pg=PA206&lpg=PA206&dq=katechismus+silberschlag&source=bl&ots=WRNoa-ywSc&sig=ACfU3U32RcHnge-GX7GoT-g8Tr16JEM0gBw&hl=lt&sa=X&ved=2ahUKEwj9meWH_tvoAhVqklsKHxJ6BZcQ6AE-wAnoECC4QOg#v=onepage&q=katechismus%20silberschlag&f=false>.
39. [WÖLLNER VON, Johann Christoph]. *Edict, die Religions-Verfassung in den Preussischen Staaten betreffend*. Berlin: gedruckt bey George Jacob Dekker und Sohn, Königl. Geheim. Ober-Hof-Buchdrucker, 1788-07-09, 8 p. [skaitmeninė kopija]. [Žiūrėta 2020 m. spalio 19 d.]. Prieiga per internetą: <<https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/6560/0/>>.